

ЦІННОСТІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Юрій Шайгородський,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Стаття присвячена дослідженню сутності цінностей як детермінант суспільного розвитку, впливу ціннісної системи на динаміку суспільних змін. Актуалізується проблема формування ціннісних орієнтацій особистості, обґрунтовується суб'єкт-суб'єктний характер взаємодії особистісних і суспільних цінностей.

Ключові слова: суспільні цінності, ціннісні орієнтації, політичні цінності, суспільні трансформації.

The article is devoted to investigation of the nature of values as determinants of social development and the impact of value system on dynamic of social changes. The problem of forming of the personality's valued orientations is actualized; subject-subject nature of the interaction of personal and social values is grounded.

Keywords: social values, valued orientations, political values, social transformations.

Україна вже понад двадцять років перебуває в стані суспільних трансформацій. За цей час сталися суттєві інституційні зміни, які, у свою чергу, призвели до переосмислення та переоцінки соціальнополітичної, економічної, правової ситуації в країні. В сучасних умовах актуалізується проблема світоглядної переоцінки цінностей, що суттєво позначається на формуванні ціннісних орієнтацій особистості, призводить до змін у суспільній свідомості та особистісному світосприйнятті. Це взаємообумовлений процес – зміни на рівні індивідуального світогляду відбиваються на політичному, економічному, соціальному житті.

Українське суспільство зазнало кардинальних структурних зрушень через руйнування існуючої впродовж десятиліть ціннісної системи. Суспільні трансформації призвели не лише до зміни політичних, економічних, культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, обумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Контрастних форм набули соціальні деформації. Хворобливий, часто суперечливий процес

докорінної переоцінки всієї сукупності цінностей зумовлює труднощі адаптації особистості до вимог сучасності. Відбувається складний процес переоцінки особистістю структури цінностей, їх змісту. У межах нової соціальноекономічної парадигми розвитку суспільства на перший план виходять особистісні потреби й інтереси, що стимулює як творчу активність громадян, так і сприяє абсолютизації егоцентричних настроїв.

Засвоєння особистістю цінностей суспільства і формування ціннісних орієнтацій залежить від багатьох чинників – культури, традиції, політичного, соціального і економічного середовища, особливостей особистісного розвитку. При цьому на кожному етапі розвитку можуть домінувати як суспільні, так і особистісні цінності.

Сучасна аксіологія виходить з того, що цінність – це поняття, яке вказує на суспільне або особистісне значення (значимість) явищ чи подій. Часто цінності аналізуються за критерієм об'єктивності. У результаті вони поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. При цьому, зазвичай, об'єктивні цінності трактуються як матеріальні, „первинні”, базисні. Внаслідок цього духовні, суб'єктивні, внутрішні цінності особистості вважаються вторинними, похідними від матеріальних, об'єктивних. Такий підхід нерідко обмежує дослідницькі завдання, призводить до нівелювання багатьох важливих ціннісних аспектів, таких, як воля, емоції, переживання, віра, почуття, ідеали тощо.

Цінність розглядається: як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ту чи іншу потребу людини; як ідеал, до якого прагне людина; як норма, якої необхідно дотримуватися; як значущість чогось для особистості, соціальної групи, суспільства. Розмаїтість визначень та підходів до вивчення аксіосфери породжує велику кількість критеріїв для класифікації і систематизації цінностей. В їх основі лежать різні точки зору щодо природи цінностей, їх розуміння. Останнє, як правило, обумовлюється предметом дослідження конкретної науки – філософії, соціології, політології, психології, культурології, етики, естетики. Наприклад, політична наука розглядає цінності, насамперед, як інтерес, мотив і стимул розвитку теорії і практики політичних відносин, норм і зразків політичної діяльності.

Вдалим з методологічної точки зору виявився підхід до розробки проблеми місця і ролі політичних цінностей в духовному житті і соціальному розвитку. Дослідження цього напрямку аксіології пов'язані з іменами представників Баденської школи неокантіанців – В. Віндельбандом і Г. Риккертом. Зв'язок політичних цінностей з соціальними уявленнями і політичною поведінкою розроблялися Л. Вінстофлером, К. Клаксоном,

Г. Олпортом, Р. Унглхартом, Г. Хофстедом, Д. Юмом. Соціологічна традиція трактовки політичних цінностей походить від таких класиків як М. Вебер, Ф. Енгельс, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, П. Сорокін, Н. Стелзер, У. Томас. Серед сучасних дослідників проблем аксіології, українські вчені В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Бакіров, В. Горбатенко, І. Кресіна, І. Курас, Ю. Левенець, О. Майборода, М. Михальченка, М. Мокляк, В. Москаленко, М. Панчук, М. Попович, П. Сліпець, Ю. Шемшученко, Г. Щедрова та інших.

На нашу думку [докладніше 1], є ще одна ознака цінностей, що надає їм особливого значення. Цінності – своєрідний культурний „код”. Його специфічність зумовлена тим, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. Цей „код” забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, народу, нації, розвитку національної свідомості. Ціннісна „система ідентифікації” зберігає націю як носія унікального, самобутнього, лише їй притаманного. Національнокультурна специфіка ціннісної системи значною мірою зумовлює і особливості національної психології. Ієрархія національних цінностей вибудовувалась віками, зумовлювалася всією історією нації і коригувалась нею через зміну ціннісних норм і настанов у залежності від часу, конкретної епохи розвитку. Очевидно, саме „культурний код” лежить в основі твердження про те, що шлях цивілізації є не одно, а багаторядним.

Міждисциплінарність ціннісної проблематики оформилась в працях таких відомих суспільствознавців, як: Л. Альтюссер, В. Василенко, Л. Виготський, П. Вільямс, М. Гуревич, О. Дробницький, Ф. Конверт, М. Лосський, А. Маслоу, К. Мангейм, Ф. Ніцше, Р. Перрі, М. Рокіч, В. Тугарінов, М. Штірнер, М. Шелер, Й. Шумпетер, В. Ядов та ін. Такі дослідники як: М. Лосський, О. Дробницький, М. Гайдеггер, Л. Альтюссер, К. Клаксон, П. Вільямс, У. Томас, Ф. Знанецький, М. Каган, К. Кастанеді, М. Гуревич, В. Василенко, Б. Братусь, А. Ручка, М. Рокіч, В. Франк, Ф. Василюк, Д. Леонтєв, Г. Залеський, В. Тугарінов, О. Золотухіна-Аболіна, Д. Юм, та інші пропонували свої концепції та визначення цінностей. Підходи цих та інших вчених об'єднує те, що в них цінності пов'язувалися з конкретно-історичними потребами та інтересами.

Розуміння важливості цінностей та ціннісних орієнтацій, як детермінант суспільних і соціальних процесів, ставлення людини до навколишньої дійсності, психічного та соціально-психологічного розвитку особистості актуалізують проблему в цілому.

Проблема цінностей актуалізує дослідницькі розвідки не лише стосовно настанов, ідеалів, життєвих цілей особистості та суспільного розвитку. До кола наукових інтересів потрапляють також мотиви, волевиявлення, глибини підсвідомого, афекти тощо та їх взаємодія. Наприклад, вивчення співвідношення емоцій і цінностей обумовило появу нового напрямку соціально-психологічних досліджень – екзистенціальної психології (Р. Мей, О. Марер, Р. Ленг, Дж. Роуен, Б. Додонов, Ф. Василюк та ін.), основними поняттями якої стали емоції як стійкі структури буття людини, що дозволило виявити і повніше розкрити сутність екзистенціальних цінностей.

Останнім часом з'явилися й інші, відносно нові, напрями дослідження аксіосфери. Йдеться про аксіологію права, теоретичними витокami якої можна вважати ідеї неокантіанця В. Віндельбанда, представника історичної школи права К. Савіні, позитивістів і прагматистів Р. Ієринга, О. Холмса, Р. Паунда та ін. [2]. На зміну класичній філософській теорії цінностей, як вчення про вічну, незмінну ієрархію цінностей, приходить конструктивна аксіологія (А. Печчеї, Дж. Форестер, Е. Ласло, М. Розов та ін.), основними засадами якої є водночас історизм та розуміння необхідності постійного оновлення цінностей в процесі загальнолюдського та особистісного розвитку.

Зазвичай поняття „цінності” тлумачиться як значущі для особистості предмети, явища, події тощо (Р. Перрі, М. Хайдеггер, М. Каган, Н. Журавльова, Л. Баєва, Л. Титаренко та ін.). Зокрема, цінність розглядається як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ті чи інші потреби (А. Маслоу та ін.); як ідеал, до якого прагне людина (Е. Фромм, Г. Лотце, Ю. Шрейдер та ін.); як норма, якої варто дотримуватися (О. Краєва, Л. Орбан-Лембрик та ін.) тощо. Крім того, виокремлюють цінності об'єктивні (природні явища, матеріальні предмети, суспільні відносини) та суб'єктивні (настанови, ідеали, оцінки, орієнтації), загальнолюдські, суспільні, політичні, особистісні, внутрішні (екзистенціальні) та зовнішні. Усі ці трактування відбивають певні особливості цінностей.

У смисловому розумінні поняття „цінність” споріднене з поняттям „значущість”. Значущістю зумовлені не лише властивості предмета, а й потреби діючого суб'єкта. Критерієм ефективності й інтенсивності цінностей, як правило, вважається рівень „повноти” задоволення потреб. Йдеться, передусім, про розуміння цінностей як джерел мотивації, що за функціями еквівалентні потребам, і про визнання цінностей реальними іманентними регуляторами діяльності.

Якщо в буденному слововжитку під цінностями найчастіше розуміють предмети, що володіють певними корисними для людини властивостями, то на теоретичному рівні поняття цінності має більш узагальнений зміст, близький до поняття „значення”. Коли говорять про значення чогось, то мислять не стільки про сам предмет, скільки про ту роль, яку він може відіграти в житті людей з точки зору задоволення їх потреб, інтересів, мети діяльності. Саме такий підхід пов’язує поняття цінностей з реальністю людського існування, суспільною значущістю, із забезпечення життєдіяльності людини.

Як правило, цінності мають біполярну структуру. Це означає, що кожній позитивній цінності (моральній, релігійній, політичній, естетичній тощо) протистоїть відповідна „анти цінність”: добру – зло, шляхетності – низькість, красі – потворність, трагізму – комізм тощо. Зароджуючись у повсякденній свідомості, ціннісне ставлення залишається надбанням особистості і виконує свої орієнтаційні функції в управлінні її поведінкою, впливає на світосприйняття. Йдеться про особистісну оцінку, яка є відображенням позиції особистості у системі суспільних відносин, характером її потреб, інтересів, ідеалів, виявом її прагнень. Тому мають рацію ті аксіологи, які стверджують, що коли немає позитивної чи негативної оцінки, то це теж є оцінкою і свідчить про ціннісну позицію особистості не менше, ніж прийняття або неприйняття того, що оцінюється [3].

Людина живе у світі речей, предметів, явищ, відносин тощо. З усього різноманіття в процесі життєдіяльності вона виокремлює те, що має для неї певну цінність, сенс, дозволяє задовольнити потреби й інтереси, реалізувати себе. У процесі задоволення своїх потреб, інтересів, цілей людина все, що оточує її, все, з чим зустрічається, про що має певне уявлення, в результаті оцінки відносить або до групи корисного, потрібного, важливого, або до іншої групи – непотрібного, некорисного, шкідливого тощо.

Розглядаючи проблему цінностей, В. Тугаринов особливо відзначав важливість ціннісного підходу як „поєднувальної ланки”, між теорією і практикою. У найзагальнішому розумінні поняття цінностей він визначає так: „Цінності суть предмети, явища та їх властивості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні тощо) членам певного суспільства чи класу або окремій особі як засіб задоволення їх потреб та інтересів, а також ідеї й спонукання як норми, мети чи ідеалу” [4, с. 261]. Нам видається таке визначення поняття цінностей найбільш вдалим. Проте дослідження і вітчизняних, і зарубіжних аксіологів й досі не дали однозначного трактування поняття „цінності”. А. Ручка

пише, що тільки у вітчизняній літературі існує більше ста його визначень [5, с. 123].

Гострі дискусії в науковій літературі точаться навколо проблеми природи цінностей. Нам уявляється переконливою позиція прихильників теорії суб'єктивнооб'єктивного характеру цінностей [6], яку обстоював і В. Тугаринов. З одного боку, цінність до певної міри є об'єктивною. Кожний предмет, річ, явище тощо, розглядаємо ми його як цінність чи ні, має певні властивості, якості, що можуть задовольняти людські потреби, а отже мають значення для людей. Разом з тим, цінністю можуть визнаватися лише ті об'єкти, які усвідомлюються, оцінюються нами як такі. Саме люди в особі суспільства, соціальної групи, колективу, окремого індивіда зводять у ранг цінностей предмети, явища тощо, які об'єктивно існують.

Однак зауважимо, що такі поняття, як корисність, значимість, важливість тощо, хоча й близькі за змістом, але не тотожні. У цьому контексті, варто погодитись із визначенням, запропонованим В. Бакіровим. Він вважає, що до цінностей необхідно відносити „предмети, явища, відносини тощо, які в соціальному людському бутті відповідають об'єктивним потребам суспільного прогресу” [7, с.45]. В силу того, що автор не розкриває останнього поняття, нам видається можливим розкрити його через позицію І. Фролова, який пов'язує суспільний прогрес із можливістю реалізації сутнісних сил людини, ступенем її свободи, морального вдосконалення, особистісного розвитку. Підкреслимо лише, що суб'єкт залишається відносно вільним у виборі цінностей для власної ціннісної системи. Цей вибір детермінується насамперед ціннісними нормами, що існують в суспільстві, соціальній групі тощо. Орієнтуючись на цінність, суб'єкт орієнтується одночасно і на оцінку „своєї оцінки” з боку суспільства, референтної групи. Ціннісне ставлення суб'єкта до зовнішнього світу опосередковане орієнтацією людини на інших людей, на суспільство в цілому, на вироблені суспільством ідеали, погляди, уявлення і норми, які панують в ньому.

Цінності особистості – це не тільки вибіркоче відображення матеріальних і духовних цінностей суспільства у свідомості індивіда. Цінностями особистості можуть бути навіть такі, що здаються „зовнішніми” стосовно індивіда компонентами його середовища. Відповідно, цінності особистості не є просто варіантом ціннісного інваріанта суспільства, якщо під варіантом розуміти більш обмежений список цінностей або їх іншу ієрархічну організацію. Цінності особистості скоріше є конкретизацією цінностей суспільства, причому, вид цієї конкретизації, її ступінь залежать як від позиції особистості в соціальній системі, так і

від рівня її розвитку. Б. Братусь визначив цінності особистості (особистісні цінності) як „усвідомлені й прийняті людиною загальні смисли її життя” [8, с. 89]. Саме особистісні цінності, у випадку їх усвідомлення, на переконання автора, є основними одиницями свідомості особистості, що конституюють, визначають головне і відносно постійне ставлення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самої себе [8, с. 91]. Ієрархія цінностей полягає не тільки в тім, що одними цінностями іноді жертвують заради інших, але й у тім, що різні цінності мають різний ступінь спільності і одні є конкретизацією інших.

Слід відзначити ще одну важливу характеристику цінностей – їх зв’язок з ідеалами. Образи художньої, публіцистичної літератури, герої кінострічок тощо досить часто використовуються в емпіричних дослідженнях як носії найважливіших цінностей, переважно якостей, властивостей особистості. Саме ці образи нерідко є засобом представлення педагогічного зразка для засвоєння – моделями ідеального способу поведінки, ідеального стилю життя.

Особистість сприймає соціальний досвід вибірково, трансформуючи його. В індивідуальній свідомості функцію життєвого орієнтира виконують цінності. Аналіз відношення цінностей і цілей підтверджує, що цінність – це „зазвичай регулятор більш високого рівня, ніж конкретні цілі дій... Цінності спрямовують функціонування самих цілей. У той же час за певних умов можуть відбуватися взаємопереходи між основними цілями діяльності й цінностями” [9, с. 32]. Діалектична єдність цілей і цінностей саме й полягає в життєвих (або термінальних) цілях особистості, що зберігають якості і функції цілей діяльності та одночасно є цінностями людини. Якась частина цінностей може трактуватися (і в більшості досліджень трактується) як цілі. Але тільки як термінальні цілі, цілі життєдіяльності людини, які надають їй сенсу. Водночас, і самі цілі є певною мірою продуктами цінностей, тобто цінності відіграють роль цілезбудників. Таке трактування цінностей зближує їх з поняттям смислоутворюючих мотивів, як впливає з праць О. Леонтьєва. Різниця лише в тому, що мотиви співвідносяться з діяльністю, а цілі – з життєдіяльністю в цілому. Термінальні цінності (цінностіцілі) є провідними щодо інструментальних (цінностейзасобів).

Ще одним критерієм класифікації цінностей може бути тріада „загальнолюдські цінності – суспільні цінності – особистісні цінності”, яка є результатом історичного розвитку і свідчить про тенденцію до виокремлення та прояву сутнісних цінностей

людини. Пріоритет загальнолюдських цінностей над іншими – індивідуальними та колективними (суспільними, національними) – не просто декларація. Це, скоріше, аксіологічний імператив, який усвідомлюється сьогодні різними напрямами наукової думки. Це також вимога часу, без задоволення котрої людство може припинити своє існування. Безперечно, взаємозв'язок загальнолюдських, суспільних та особистісних цінностей не є однозначним. Чимало дискусій виникає стосовно понять „справжня цінність” та „псевдоцінність” або „уявна цінність”, а також щодо природи власне загальнолюдських цінностей.

Незважаючи на проблематичність зазначеного підходу, тріада „загальнолюдські – суспільні – особистісні цінності” заслуговує на особливу увагу. Завдяки їй стає можливим вивчення культурологічних коренів цінностей. Це, в свою чергу, дозволяє зробити істотний крок до цілісного бачення аксіосфери, на відміну від об'єктивносуб'єктивного підходу.

Всі значимі чинники людського існування: біологічні, соціальні, культурні тощо - впливають на складний, багатоаспектний процес формування цінностей. Їх індивідуальне поєднання обумовлює особистісний характер цінностей людини. Загальнолюдські цінності - це в той же час і індивідуальні, особистісні цінності, якщо вони стали частиною внутрішнього світу особистості, набули особистісного смислу.

Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин, форм комунікації і мають соціальний характер. Суспільні відносини – це та площина, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства. Отже, можна говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є відбитком відповідних відносин, що склалися у суспільстві [10].

Покоління, що вступають у життя, застають певну ціннісну реальність, що створювалася й існувала раніше. Людина не народжується з готовими ціннісними уявленнями, а виробляє їх у процесі своєї життєдіяльності. Т. Шевеленкова [11] виходить з того, що ціннісна структура особистості є результатом, з одного боку, процесу засвоєння людиною суспільних цінностей, соціальних норм, ролей, узагальнених цілей тощо, які є для неї орієнтирами при освоєнні соціального світу, а з іншого – процесом становлення структури людського „Я”, самосвідомості. Автор підкреслює, що особистість дивиться на світ, у тому числі й на соціальний, крізь призму своїх ціннісних уявлень, вироблених значень смислових структур, стереотипів.

Засвоюючи соціальний досвід у процесі спілкування й діяльності, індивід диференціює об'єкти за їх значимістю, орієнтується на них. Орієнтація особистості на об'єкти навколишнього світу, як на цінності, одержала назву ціннісних орієнтацій. І якщо цінності являють собою об'єктивну сторону реального життя, то ціннісні орієнтації – суб'єктивне їх сприйняття особистістю, усвідомлений вибір цінностей.

Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісна парадигма. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформуванню системи цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством в цілому. І навпаки, – ціннісна розбалансованість дестабілізує систему, породжує невпевненість, катаклізми, страх, потрясіння, зрештою – руйнує її. У країнах, які стали на шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, а нерідко – посилюються і поглиблюються тенденції ціннісних розколів.

Суспільні процеси, що відбуваються, актуалізують потребу піднесення самоцінності особистості, індивідуальності. Для науки та практики це означає посилення уваги до розвитку особистості, її індивідуальних особливостей, обґрунтування та реалізацію комплексу таких умов, які сприяли б гармонізації особистісного та суспільного джерел розвитку формуванню активної соціальної та моральної позиції, ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям сучасності.

1. Шайгородський Ю. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації / Ю. Шайгородський // Український соціум. Наук. журнал [гол. ред. О. О. Яременко]. – 2002. – № 1. – С. 41-48. **2.** Нерсесянц В. С. Філософія права. / В. С. Нерсесянц / Учебник для вузов. — М.: Норма, 2005. — 656 с. **3.** Журавлева Н. А. Динамика ценностных ориентаций личности в российском обществе / М. А. Журавлева. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 335 с. **4.** Тугаринов В. П. Избранные философские труды. / В. П. Тугаринов.– Л.: Издво ЛГУ, 1988. – 344 с. **5.** Ручка А. А. Ценностный подход в системе социологического знания / А. А. Ручка. – К. : Наукова думка, 1976. – 156 с. **6.** Розин Л. А. К вопросу о природе ценностных явлений / Л. А. Розин // Философские науки. – 1989. – № 6. – С. 89–93. **7.** Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. С. Бакиров. – Харьков: Вища школа, Изд-во ХГУ,

1988. – 149 с. – С. 45. **8.** Братусь Б. С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 301 с. **9.** Макаров М. Г. Категория «цель» в философии / М.Г. Макаров. – Л. : Наука, 1979. – 188 с. **10.** Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін / Ю. Шайгородський // Соціальна психологія. Наук. журнал [гол. ред. Ю. Шайгородський]. – 2009. – № 3. – С. 86-94. **11.** Шевеленкова Т. Д. Специфика психологического подхода к изучению ценностных явлений / Т. Д. Шевеленкова // Психологические аспекты человеческой деятельности. – М., 1978, – 130 с.